

MATĚJ SPURNÝ

MOST DO BUDOUCNOSTI

LABORATOŘ

SOCIALISTICKÉ MODERNITY

NA SEVERU ČECH

KAROLINUM

Most do budoucnosti

Laboratoř socialistické
modernity na severu Čech

Matěj Spurný

Recenzovali:

PhDr. Michal Kopeček, Ph.D.

Prof. Dr. Eagle Glassheim

Mgr. Jakub Bachtík

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Překlad Summary Derek Paton

Redakce Kamila Veselá

Grafická úprava Jan Šerých

Na obálce Most, budova ředitelství dolů od děkanského chrámu,

foto: Johana Kratochvílová (signatura.cz)

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2016

Text © Matěj Spurný, 2016

Photography © 2016

SOKA Most (č. obr. 1-8, 14-18, 22, 24, 25, 28-32; s. 9, 123, 181, 227), NA Praha (č. obr. 11, 21; s. 93), Johana Kratochvílová / signatura.cz (obálka, s. 69, 257), Jiří a Radek Balášovi (č. obr. 9, 10), Jiří Sozanský / Jiří Putta (č. obr. 26, 27), Estate of Josef Sudek (č. obr. 20, 23), Kryštof Kříž / ČTK (č. obr. 12), Shirley Baker / ČTK (č. obr. 13), George Steinmetz / Profimedia, Corbis (č. obr. 19)

Na propagaci knihy se podílí Antikomplex, z. s.

Text knihy je výsledkem postdoktorského projektu „Velký experiment socialistické moderny“, jenž byl jako projekt č. P410-12-P596 podpořen Grantovou agenturou České republiky.

ISBN 978-80-246-3332-9

ISBN 978-80-246-3349-7 (pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva: Uhlí pod dlažbou	7
<hr/>	
Příběh	9
Starý Most	11
Likvidace	17
Myšlenka	17
Vyjednávání	19
Organizace	23
Každodennost	31
Myslet příběh	43
Pět perspektiv	43
Krajina a společnost	46
Zdroje legitimacy	49
Veřejný prostor a hranice kritiky	57
Tváře modernity	59
Dva příběhy: Technika, moc a svoboda	63
<hr/>	
Odcizení	69
Sudety	71
Cikáni	76
Bída a vzdor: Most jako místo paměti	87
<hr/>	
Čísla	93
Uhlí	95
Technika a revoluce	105
Zkáza města jako investiční záměr	115
<hr/>	
Utopie	123
Ideální město	126
Praxe utopie	134
Nová města pro nový věk	134
Válka proti tradici?	136
Československé variace	142
Město růží	155

Mezi Stalinem a Corbusierem	156
Diktatura péče	164
Město bez růží	173

Kritika	181
Tiché jaro	182
Město, les a kouř	193
Na obranu starého města	209

Smíření	227
Nová tvář modernity	229
Amalgám normalizace	233
Sametová likvidace	239
Most mezi minulostí a budoucností	246

Laboratoř modernity	257
Kde začíná současnost	258
Dialektika věku technokratů	260
Zkáza jako plod triumfu	263
Příběh nekončí	267

Prameny	270
Literatura	274
Seznam fotografií	280
Summary	282
Jmenný rejstřík	284
Místní rejstřík	286
Věcný rejstřík	288

PŘEDMLUVA: UHLÍ POD DLAŽBOU

Město poslepované z panelových budov z dálky vypadá trochu, jako by je někdo poskládal z krabiček od sirek. Je protkané pravidelnou sítí širokých ulic, po nichž se dobře jezdí autem. Kostel, oddělený od města čtyřproudou dálnicí, tiše přihlíží zpovzdálí, jak se lidem žije v budoucnosti, kterou si vysnili. Místo něj šedesátitisícové metropoli vévodí osmnáctipatrový výškový dům. Sídlí v něm ředitelství těžebního podniku. Každý, kdo sem zavítá, rychle pochopí, že se tady přihodilo a možná stále ještě děje něco mimořádného. Ale co vlastně? A proč?

Vyprávění je dobré začít nedaleko panelového města, na severním úbočí vrchu Hněvín. Právě v těch místech bylo ve středověku založené královské město Most. Dnes se tu pod kopcem třpytí jen hladina jezera. Voda milosrdně ukrývá mimořádně dramatický příběh českých poválečných dějin.

Jedno lidské sídlo tu bylo vymazáno z povrchu zemského. Jiné, stejného jména, o pár kilometrů dál postaveno na zelené louce. Zaniklo jedno z nejceněnějších historických měst severních Čech. Památky evropské gotiky i renesance, měšťanské domy, kláštery a kostely, tři náměstí, reprezentativní budovy a bulváry. To vše bylo zbouráno a odvezeno jako součást bezcenné skrývky. Náhradou vzniklo racionálně organizované město, o jakém snili zdaleka ne jen čeští moderní architekti a urbanisté. Město, které mělo lidem otevřít cestu k důstojnému životu.

Příčiny jsou zdánlivě zřejmé. Hlavním důvodem byl „černý poklad pod městem“. Uhlí, díky němuž Most zbohatnul a vyrostl, se po druhé světové válce, v časech cílevědomého budování „palivoenergetické základny“, stalo pro staré město osudným. Těžba se přesunula z hlubokých děr na povrch. Z okolí města přímo do jeho ulic.

Spokojit se s takovou odpovědí by ale znamenalo přijmout logiku inženýrů Severočeských hnědouhelných dolů. Z jejich pohledu existence uhelné sloje pod městem nenavozovala otázku, co dělat, ale naopak byla sama o sobě již odpovědí: těžit. Jako historik, a nikoli těžební inženýr, vycházím naopak z předpokladu, že s uhlím pod dlažbou historického města je možné se potýkat různými způsoby, a že tedy i příběh starého Mostu mohl mít řadu alternativ. Jsem přesvědčen, že tázání po kořenech a okolnostech rozhodnutí, jež určovala příběh tohoto města po druhé světové válce, ani s odstupem let neztratilo na naléhavosti. Co vlastně ve své době ospravedlnilo výměnu celé-

ho historického města za uhlí? Byl to kontext bývalých Sudet, tamního bezdomoví a vykořeněnosti? Byla to utopie pokroku a důstojnějšího života pro všechny? Nebo spíše specifická forma inženýrského technokratického myšlení redukující svět na ekonomické ukazatele? Co bylo specificky komunistické, a co obecná součást modernistického diskurzu šedesátých a sedmdesátých let 20. století? Dají se na Východě či Západě najít podobné příběhy? Proměňoval se během oněch třech desítek let, kdy se o likvidaci a stavbě města uvažovalo a následně se obojí uskutečňovalo, převládající způsob myšlení lidí o jejich životním prostředí, o tom, co je znakem civilizovanosti a co všechno patří k důstojnému životu? Co z myšlenkového světa doby se odrazilo v oficiálních narativích o osudu města Most a co v kritické publicistice či v umění?

Odpovědi nenajdeme ani pod hladinou jezera, kde kdysi stávaly staré domy, ani mezi betonovými zdmi nového města. Je nutno se vypravit o pár desítek let do minulosti a pokusit se prostřednictvím stop v pramenech porozumět myšlenkovému světu doby, kterou příběhy jako ten mostecký spoluutvářely. Právě to je záměrem této studie. Studie, která nechce pouze vyprávět příběh jednoho severočeského města v časech státního socialismu. Jde tu o víc než o pár desítek let vzdálené děje a o jedno město. Jde o porozumění světu, který obýváme a spoluutváříme.

PŘÍBĚH

*Kde je Daidalos, aby mohl hledat, volat a naříkat?
 Není tu Daidalos, stojí už desítky let u bucharu v lounských dílnách,
 nebo tvaruje izolátory v porcelánce, a na křídla už nějak pozapomněl.
 Syn se vydal sám, bez něho, nepotřeboval ho, poslouchal jenom svůj hlas,
 který mu vynášel křídla, aby se dostal do středu vůle a ovládnání,
 samoty a radosti, do svého srdce. A možná, že to byl Daidalos,
 který ho s povzdechem sledoval, možná že s troškou závisti,
 možná že s vědoucím úsměvem nebo smutkem, který těžko
 zaženeš i douškem ohně v hrdle, zajíkájícím se vzpomínkou.
 Nebyl tu Daidalos, nemohl uvidět ten rozbitý trup, ta křídla rozpadlá,
 obnažené kosti s kůží strhanou... A hora po tom úderu se ani nezachvěla.*

Emil Juliš, 1969¹

Dějiny starého Mostu můžeme chápat jako doklad o sebezničující moci moderního lidstva. Můžeme jim ale rozumět i jako ukázce ochoty obětovat pracně vytvořené, ale již doslouživší lidské dílo nově budovanému, lepšímu a racionálnějšímu světu, jenž má vzniknout na jeho troskách. Můžeme je vyprávět jako příběh o pýše předcházející pád. Nebo jako novodobou variací na téma povstání z popela. Ačkoliv v sobě zcela jistě nesou odlesk obou mýtů, o Ikarovi i Fénixovi, je dobré se od těchto apriorních představ oprostit a snažit se poznávat okolnosti a prostředí, v nichž se drama města odehrávalo. Tedy hledat odpověď na otázku, jakým městem vlastně byl starý Most, jaký byl v severních Čechách vztah mezi těžbou uhlí, společností a politikou, jakými myšlenkami se nechali v padesátých a v šedesátých letech vést aktéři, kteří hráli klíčovou roli v procesu rozhodování o osudu města, a jak se jeho příběh promítl do životů lidí, kteří tu byli doma. Neutvrzovat se v prvotním obdivu či znechucení, nezůstávat u příběhu s jednoduchou pointou, ale snažit se rekonstruovat zřejmě nejdramatičtější období dějin města Mostu v širokých souvislostech i s jejich rozpory a ambivalencemi.

1 Z básně Emila Juliše „Ikarova proměna“, in: Juliš, Emil: *Pod kroky dýmů*, Most 1969, s. 11–13.

STARÝ MOST

Nechci a nemohu podrobně popisovat dějiny starého Mostu od jeho založení v první polovině 13. století až po demolici posledního domu na prahu jara roku 1987. Pro porozumění souvislostem jeho likvidace, je ale potřeba získat rámcovou představu o historické stopě, kterou staré město reprezentovalo, a o stavu města na prahu šedesátých let 20. století, kdy se rozhodovalo o jeho dalším osudu.

Dějiny města Mostu byly od jeho založení ve 13. století neseny principem, který v různých obměnách přetrval až do 20. století. Je jím mocenský zájem na existenci města a jeho konkrétní podobě. Most byl založen jako královské město z popudu českého krále Václava I., který se s ohledem na strategickou polohu a ekonomický potenciál rozhodl pod Hněvínem vybudovat nové mocenské centrum severozápadních Čech. Starý Most vznikl plánovitě, na základě urbanistického konceptu s převládajícím pravoúhlým členěním, byť tento koncept nebyl v důsledku členění terénu i rychlého růstu města ve 13. století zcela dodržen. Zájem moci na existenci města hrál zcela zásadní roli také v jednom z nejtěžších okamžiků jeho existence, totiž po požáru, jenž roku 1515 zachvátil a během dvou hodin zničil téměř celé město. Novou výstavbu podpořil král Vladislav II. Jagellonský, a přispěl na ni dokonce i papež. Právě v období této unikátní obnovy města vznikla většina jeho historicky nejceněnějších staveb, dochovaných do dvacátého století: měštanské renesanční domy a především děkanský chrám Nanebevzetí Panny Marie, výjimečné dílo pozdní gotiky a jeden z největších kostelů v celých Čechách.²

Vedle panovnického a státního zájmu na existenci města určovala od počátku dynamiku jeho vývoje také těžba nerostných surovin v Krušných horách a v Podkrušnohoří, v posledních dvou staletích především těžba hnědé uhlí, které se nacházelo dokonce i pod samotným Mostem. Touha těžit výrazně zesílila v druhé polovině 19. století, v době převratných změn technologií i fungování kapitalismu. Do plánování podoby města a jeho bezprostředního okolí vstupují noví aktéři, jejichž plány, potřeby a možnosti otvírají zcela nové a v lecčems rozporné perspektivy – od dynamického rozmachu až po úplnou likvidaci města. Jak bude podrobněji popsáno dále, začal se život města a jeho lidí do značné míry podrobovat potřebám trhu s uhlím. Exis-

2 Karel Kuča: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 4. díl, Libri – Praha 2000, s. 161–201.

tence a podoba Mostu tak byla opět zásadním způsobem ovlivňována silící mocí, tentokrát mocí hospodářskou (o níž se ve specifickém smyslu dá hovořit i v období státního socialismu).

Město samozřejmě netvoří jen nadosobní mocenské struktury, jakkoli ty hrají v dějinách Mostu ve srovnání s jinými sídly na území českých zemí mimořádně významnou úlohu. I zde určují konkrétní podobu života a architektury lidí, kteří město obývají. V té souvislosti narážíme na druhý výrazný princip, který spoluurčoval život starého Mostu. Je jím od počátku přítomná heterogenita, rozmanitost společnosti, která jej spoluutváří; a to jak ve smyslu jazykovém (ethnicity), tak – alespoň v klíčovém období rozmachu a obnovy města v 15.–16. století – ve smyslu náboženském.

Most byl od svých počátků městem nejen královským, ale také místem intenzivního náboženského života. Ve Vsi sv. Václava, jednom ze sídelních jader budoucího města, stál nejen první kostel na území Mostu, ale byla zde také komenda křižovníků. Postupně v samotném městě přibýly kostely a kláštery magdalénitek a minoritů, v 18. století pak ještě kolej piaristů. Za husitských válek patřil Most ke katolickým baštám, ubránil se husitskému obležení a kromě zmíněné komendy křižovníků tak nebyl zničen. Na přelomu 16. a 17. století tu však i díky saskému vlivu na čas převládli luteráni.³ Právě potýkání luteránů a katolíků poznamenalo i protahující se stavbu centrální mostecké církevní stavby: pozdějšího kostela Nanebevzetí Panny Marie, postaveného v architektonickém slohu pozdní gotiky se zcela mimořádným řešením konstrukce a pozoruhodnou, na svoji dobu moderní estetikou vnitřního prostoru.⁴

Určovat národnostní složení obyvatelstva před rokem 1848 je mimořádně obtížné a v jistém ohledu nemožné – ač to česká i německá historiografie po desetiletí s oblibou činila v zájmu ospravedlnění těch či oněch nároků. Až do poloviny 19. století nebyla národnost pro individuální ani kolektivní identitu důležitá, a tak o ní na rozdíl od náboženské příslušnosti nemáme dostatek dokladů. V případě Mostu je však zřejmé, že jeho dějiny utvářeli jak lidé, jejichž mateřským jazykem byla čeština, tak i ti, jejichž mateřštinou byla němčina. Most jako královské město nebyl založen v souvislosti s německým osidlováním pohraničních území, nejpozději od 15. století se ale v úředních dokumentech i mezi obyvatelstvem díky saskému vlivu a posléze i luterské reformaci prosazuje němčina. V 18. a v první polovině 19. století byl Most jazykově německým městem. Český vliv začal posilovat až v souvislosti s rozvojem těžby uhlí, kdy bylo třeba pracovních sil i ze vzdálenějších oblastí. Tento trend zprvu proměňoval národnostní strukturu spíše na ven-

3 Karel Kuča uvádí, že „luteránství... kolem roku 1590 zcela převládlo“, in: Kuča, *Města a městečka*, s. 174

4 Více k tomu v části „Smíření“.

kově, samotné město zůstávalo převážně německé (ještě v roce 1880 se 90 % Mostečanů hlásilo k německé národnosti, v roce 1910 to bylo přibližně 85 %)⁵. Jakkoli se v meziválečném období tato situace poměrně rychle měnila (v roce 1921 se již 9261 z 27230, tedy přibližně třetina, obyvatel Mostu hlásilo k české národnosti, v roce 1930 to bylo 9740 z 28212)⁶, tvořili až do druhé světové války zdejší měšťanskou vrstvu (tj. zároveň vrstvu vlastníků pozemků a nemovitostí) v naprosté většině Němci. Sociální rozdělení a konflikty se tak do jisté míry překrývaly s národnostním uspořádáním (byť vedle českých horníků a německých „uhlobaronů“ samozřejmě existovali i němečtí horníci a – vzácněji – české střední či vyšší vrstvy).

1. Most v neklidných časech sociálních protestů jako dosud převážně německé město. Hvězdná ulice ve třicátých letech 20. století.

Situace se radikálně mění po roce 1945: ve městě zůstává jen několik stovek Němců, většinou nutně potřebných horníků a specialistů s rodinami, a definitivně se tak rozpadá předválečná struktura zdejší společnosti. Na rozdíl od oblastí s kontinuálním osídlením zde také dochází k náhlé sekularizaci: náboženský život a s ním pocítovaný smysl existence církevních památek se po roce 1945 téměř vytrácí. Vedle navracejících se starousedlíků a Čechů z vnitrozemí sem přicházejí i lidé zdaleka, kteří si jen těžko zvykají na život v prů-

5 Roku 1880 mělo město Most 10136 obyvatel, z toho 1026 Čechů, 1910 z 25577 obyvatel 3965 Čechů, 21267 Němců, in: Kuča, *Města a městečka*, s. 164.

6 Tamtéž.

myslovém a urbánním prostředí. Tisíce z nich také v následujících letech opět odchází; Most a Mostecko se jim nikdy nestanou skutečným domovem.⁷

Vedle těchto diskontinuit ovšem můžeme i po roce 1945 sledovat kontinuitu, především v onom klíčovém vlivu, který na podobu Mostu měla politická a ekonomická moc. Navzdory tomu, jak zásadní mezník českých dějin představuje květen 1945, můžeme sledovat úspěšný a nepřerušovaný rozvoj systému, na němž se Most během posledního půlstoletí před válkou stal zcela závislým, totiž těžbu a distribuci hnědého uhlí a produkci elektrické energie. Zatímco v řadě obcí severočeského pohraničí se první týdny po osvobození nesly ve znamení divokého vraždění a vyhánění Němců, na Mostecku se zejména čeští starousedlíci z řad horníků soustředili na zachování těžby v dolech i velkolomech, zachování výroby paliv v chemické továrně v Záluží i zachování výroby elektrické energie. Tedy na zachování základních funkcí průmyslu nezbytných pro existenci moderní společnosti. Lidé mizeli a jiní přicházeli, kláštery, kostely i celé urbanistické struktury se stávaly přežitky minulosti, ale systém, základní vztah mezi průmyslem, politikou a společností formující město Most a jeho okolí již desítky let před válkou, byl zachován. Jeho chod nepřerušila ani válka, ani osvobození, vyhnání, ani dosídlení, poválečné konfiskace, ani znárodnění padesátých let.

Výslednicí všech výše popsaných vlivů jsou kontrasty charakteristické pro starý Most padesátých a šedesátých let. Kontrasty, s nimiž město vstupuje do období, kdy budou regionální i celostátní ekonomické a politické elity rozhodovat o jeho bytí a nebytí. Prvním z nich je rozpor mezi vysokou historickou a památkovou hodnotou starého města a zanedbaností jeho historických památek, řadových domů i veřejného prostoru. Obrazy špinavého, zašlého města, jak je starý Most dodnes zapsán v paměti mnoha jeho někdejších obyvatel i návštěvníků, nejsou dány jen dodatečnou snahou o ospravedlnění toho, co se stalo. O katastrofálním stavu města nám podává zprávu historická literatura, fotografie a řada dobových přehledů a šetření mapujících stav města.⁸

⁷ Více k tomu viz část „Odcizení“.

⁸ Jedná se především o podrobný likvidační záměr města Mostu ze 4. 2. 1963, vyhotovený příznačně více než rok před rozhodnutím vlády o likvidaci města (Národní archiv /dále NA/, fond 960, Ministerstvo paliv III, 1963–1965), inv. č. 430, sv. 419 a 420, Likvidační záměr města Mostu, 4. 2. 1963), Zprávu o efektivnosti likvidace starého Mostu z roku 1965 (NA, fond 1261/0/4, Předsednictvo ÚV KSČ, aj. 110, sv. 107), Důvodovou zprávu byra KV KSČ v Ústí nad Labem ke zrušení staré části města Mostu a uvolnění uhelné substance v mosteckém uhelném piliři a dalších náhradních investic (NA, fond 1261/0/43, Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ A. Novotného /1951–1967/, inv. č. 193, kart. 146) nebo o dokumentaci aktuálního stavu památkových objektů a různých havarijních událostí (např. zřícení domů na Mírovém náměstí) ve fondu Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody (NA, Státní ústav památkové péče a ochrany přírody – nezpracovaný fond). Navzdory účelovému vyznění některých těchto dokumentů není důvod se domnívat, že čísla, o něž se opírají, nejsou relevantní. O stavu budov svědčí i dobové fotografie a problém nulových investic do města je zmiňován i dříve, v době před rozhodnutím o likvidaci města, a dokonce v době předválečné.

Na základě těchto materiálů, jakkoli některé charakteristiky v nich mohly být účelově nadsazené, je možné si učinit představu o tom, jak v posledních dvou desetiletích své existence vypadal starý Most a jak se v něm žilo. Obývalo jej tehdy kolem 15 000 lidí, něco přes 5000 rodin. Více než desetina z nich nežila samostatně, dvě a více rodin se tísnily v jednom bytě, 60 % obyvatel žilo v jednopokojových bytech, v naprosté většině bez koupelny. Ani větší byty zpravidla neměly koupelnu. 300 z 1300 domů bylo v havarijním stavu, a aby se v nich dalo dále bydlet, vyžadovaly okamžitou opravu střech, zajištění statiky, rekonstrukci vodovodu či kanalizace. Na jaře roku 1963 se zřítilo několik domů na Mírovém náměstí, což nejen potvrzovalo relevanci zmiňovaných šetření a zpráv, ale především přispívalo k prohloubení atmosféry obav a nespokojenosti.⁹ Na té se podepisovaly i výpadky elektřiny a pitné vody (vodovodní síť sloužila bez komplexnější opravy 40–80 let). Stav historických památek v podstatě odpovídal stavu ostatní zástavby, i když na jejich opravu bylo ještě v průběhu padesátých let vyčleněno několik set tisíc korun.¹⁰

Příčinou tohoto stavu nebylo zdaleka jen zastavení veškerých investic do města v souvislosti s rozhodnutím o jeho likvidaci (většina zmiňovaných zpráv toto rozhodnutí naopak předchází), ba ani veřejné tematizování úvah o tomto kroku přibližně od druhé poloviny padesátých let. Stav města nebyl důsledkem pěti, ba ani patnácti let účelového zanedbávání, ale spíše půlstoletím nejistoty ohledně jeho dalšího osudu. Nejpozději v meziválečném období se mezi politiky a experty vědělo a mezi lidmi tušilo, že budoucnost starého Mostu je otevřenou otázkou. Otázkou, jejíž zodpovězení nebude nutně odrážet vůli obyvatel města, ale spíš dynamiku ekonomického rozvoje danou potřebami obyvatelstva v celostátním měřítku. Případně cíle těch, kteří měli z těžby uhlí největší prospěch.

Zmíněný ekonomický rozvoj (od konce 19. století v podstatě kontinuální navzdory všem změnám hospodářského systému, od liberálně kapitalistického přes centrálně řízený státní kapitalismus nacistické éry až po státní socialismus) souvisí s druhým kontrastem. Tím je rozpor mezi značným strategickým významem města a zájmy průmyslu. Tento rozpor je ve své podstatě paradoxní, protože strategický význam města je pro rozvoj průmyslu nadmíru důležitý. Most jako jedno z největších měst Podkrušnohoří zůstává významným sídlem z hlediska ubytování horníků a dalších pracovních sil. Uhlí, od něhož je strategický význam města v posledu odvozen, bylo nicméně, jak známo, i pod městem. V prostředí, kde těžařská, průmyslová identita nabývá vrchu nad vším ostatním, se právě tento prostý fakt stane rozhodujícím argumentem určujícím budoucí osud města.

⁹ Více k tomu viz kapitola „Každodennost“.

¹⁰ K tomu viz článek *Statistice korun na obnovu starého Mostu*, *Svobodné slovo* 2. března 1957 (zmiňováno také v *Most dohání zmeškané*, *Práce*, 27. října 1957).

Proměna těžebního průmyslu a s ní související moc těch, jejichž přemýšlení o krajině je předurčeno mocností uhelné sloje, do jisté doby mohla vést i k argumentaci pro zachování Mostu. Situace se změnila tehdy, kdy se jako realistické jevilo za starý Most v poměrně krátké době vybudovat náhradu. Ta nejen poskytne bydlení mnohonásobně vyššímu počtu pracujících, ale zároveň bude mít veškeré funkce samostatného města. Právě v tom se situace konce padesátých let liší od doby předválečné, těsně poválečné a částečně i od období československého stalinismu. Nová realita ovšem není přímým plodem komunistického puče, ba ani obnovení československého státu nebo nového osídlení někdejších Sudet. Stojí za ní spíš dlouhodobě rostoucí vliv průmyslových zájmů, jež ve 20. století začaly rozhodujícím způsobem formovat vztah člověka ke krajině.

LIKVIDACE

MYŠLENKA

Hledáme-li v dějinách starého Mostu kritický moment, kdy se nerostné bohatství, jemuž město vděčilo za svoji obnovu po zničujícím požáru v 16. století i za pozdější rozkvět, obrátilo v jeho neprospěch, nepochodíme. Jako většina velkolepých plánů a projektů se i nápad na vytěžení uhlí pod městem rodil dlouho. Rozhodně nevznikl v roce 1964, který je za moment obratu často považován, a dokonce ani v roce 1948 v souvislosti s nástupem socialistické diktatury a s ní spojovaného důrazu na těžký průmysl a surovinovou soběstačnost.

2. Uhlí zejména v druhé polovině 19. století přispívalo k rozvoji města. Díky bohatství, které těžba generovala, vznikaly bulváry a reprezentativní budovy. Soukenická ulice v roce 1905.

Ačkoliv se to obtížně exaktně dokládá, vědomí o uhlí pod městem mělo již od konce 19. století velmi pravděpodobně vliv na jeho architektonickou podobu a urbanistický rozvoj, především na postupně slábnoucí ochotu obyvatel Mostu do města investovat. Movití měšťané si proto stavěli své vily mimo původní obvod města na svazích Hněvína, v bezpečných místech, kte-

rá nemohla být ohrožena případným plánem vytěžit zdejší uhlí. Právě čtvrtí Zahražany, která takto vznikla, byla po roce 1910 jedinou významnější velkoplošnou investicí do města. To jako celek ještě v padesátých letech 20. století tvořily přibližně z 90 % budovy postavené za Rakouska-Uherska.¹¹ Podobně jako do nové výstavby se nejpozději od první světové války příliš neinvestovalo ani do oprav a modernizace bytů nebo do infrastruktury a technických sítí. S rozvojem povrchové těžby se nejistota prohloubila a vzpomínka na domy propadající se do hlubinných šachet začala blednout tváří v tvář stále realističtější možnosti „vyuhlení“ města jako takového.

Její přítomnost v politické diskuzi a především v interních plánech těžařských podniků (postupně sjednocených do Severočeských hnědouhelných dolů) můžeme zaznamenat bezprostředně po válce. K Mostu se tou dobou česká společnost a její politická reprezentace stavěla značně ambivalentně. Byl převážně německým městem, které ale zároveň již od konce 19. století zažívalo příliv českého obyvatelstva, zejména z nižších sociálních vrstev. Město bylo také jako místo největší stávkový v dějinách meziválečného Československa symbolem bojů dělnické třídy proti útlaku a sociální nejistotě.¹²

Z dobového tisku čiší především odhodlání učinit z Mostu opět živé město a centrum hornického kraje. „Přijedte se podívat dnes do Mostu!“ píše například komunistický deník Sever počátkem roku 1947. Poté, co autor vylíčí bezprostředně poválečnou atmosféru zmaru, pokračuje obrazem města, které se již rozhodně vzpamatovalo: „Pouliční ruch chodců, cyklistů, vozidel v každou denní dobu, světelné transparenty nad obchody, restauracemi a kavárnami, veselý cinkot plných tramvají, ustavičná fluktuace kulturních, zábavních i sportovních podniků všeho druhu, to je dnešní hornický Most po svém vzkříšení...“¹³ Oslavný tón a motiv vzkříšení každopádně ani nepřipouštějí pochybnost o další existenci města. Ve vládních materiálech ovšem již v listopadu roku 1945 najdeme poznámky o tom, že „velká část města Mostu, jakož i okolních obcí jsou bezprostředně určeny k dolování, a to během doby 5–20 let,“ a že město Most je proto třeba (z hlediska možností ubytování severočeských horníků) považovat za provizorium.¹⁴

Konkrétnější návrhy a především vytrvalý tlak na „vytěžení uhelného pilíře pod Mostem“, což v běžné řeči znamenalo zbourání celého Mostu nebo jeho větší části, vycházejí již v druhé polovině čtyřicátých let a především v letech padesátých z prostředí Severočeských hnědouhelných dolů (dále SHD). Právě inženýři ve službách těžařských podniků bez ohledu na politické převraty již

11 Václav Krejčí: *Most: zánik historického města, výstavba nového města*, Ústí nad Labem 2000, s. 38.

12 Více k tomu viz část „Odcizení“.

13 Kousek nedávné historie, *Sever*, III/2, 14. 1. 1947, s. 3.

14 NA, Archiv Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále AÚV KSČ), f. 23 (Osídlovací komise), arch. j. 193, stručné poznámky vládního zmocněnce pro účastníky schůze svolané úřadem předsednictva vlády ohledně osídlovací akce na Mostecku a Falknovsku, 22. 11. 1945.

brzy po válce počítají s likvidací nejen menších obcí, ale i celého města Most, které musí jejich zájmům ustoupit.

VYJEDNÁVÁNÍ

Plány SHD na likvidaci starého Mostu nebo jeho větší části narážejí až přibližně do poloviny padesátých let na kritiku mosteckého městského národního výboru (dále MěNV). Místní správa tak nejen v období tzv. třetí republiky, ale především v „budovatelském“ období diktatury KSČ čelí zájmům průmyslu, s nímž se snaží dosáhnout kompromisu v podobě likvidace pouze menší okrajové části starého Mostu. To poskytuje pozoruhodný vhled do praxe vyjednávání mezi klíčovými aktéry politického a ekonomického života země v epoše „československého stalinismu“.

Zástupci SHD nejpozději v roce 1949 otevřeně deklarovali svůj záměr těžit na území starého městského centra v rámci porad na MěNV. Zástupci MěNV reagovali poměrně ostře. Spor vrcholil v roce 1951, kdy se zástupci MěNV obraceli na okresní i krajský výbor se žádostí o rozhodnutí, zda „dojde k vyrubání uhlí pod Mostem a tím i přesunutí celého Mostu jižním a jihovýchodním směrem“, nebo „zda má dojít pouze k vyrubání uhlí v části města určené *Směrným plánem města Most*, tj. až po Stalinovu třídu“. Městský i okresní národní výbor (dále ONV) se přitom stavějí jednoznačně proti plánu SHD, který v této době spočíval v prvním kroku v zahájení povrchové těžby, jež by oddělila nově vznikající sídliště (Podžatecká) od starého Mostu, a v kroku druhém s likvidací starého městského jádra. Vedle „nedozírných následků“, které se podle dopisu MěNV adresovanému Severočeskému krajskému národnímu výboru (dále SKNV) projeví v oblasti hygieny a zdraví obyvatel, charakterizoval celý plán předseda MěNV Bubák (bratr jednoho z horníků zastřelených při generální stávce v roce 1920 a starousedlík pocházející z hornické rodiny usazené již před první světovou válkou v Kopistech na Mostecku) jako nepřijatelný i z hlediska vysoké poptávky po ubytování pracovních sil, které ostatně potřebují právě doly. Plán SHD tak byl, v případě, že by došlo k jeho realizaci, charakterizován jako „naprosto katastrofální zasažení vývoje města v době přítomné i budoucí“ s tím, že „nelze proto z hlediska MěNV i z hlediska urbanistického se s tímto počínem smířiti“. Jako dodatečný argument byla dokonce využita i historická hodnota města: „toto krajové centrum má historicky cenné stavební objekty z různých slohových dob v dnešní době nenahraditelné a samo o sobě tvoří charakteristický celek středověkého původu“.¹⁵ Podle dobových šetření

¹⁵ Státní okresní archiv (dále SOKA) Most, f. ONV II, inv. č. 858, ev. j. 317, Budoucí vývoj města Mostu vzhledem k plánovanému těžení uhlí SHD v prostoru Most, Dopis MěNV adresovaný plánovacímu referátu KNV Ústí nad Labem, 22. dubna 1951.

se navíc zdá, že v této době se i většina obyvatel starého Mostu na možnost likvidace města dívala spíše kriticky nebo přinejmenším skepticky. A to nikoliv kvůli historické hodnotě města, ale spíše proto, že dosud chyběly příklady tak rozsáhlé bytové výstavby, která by mohla tisícům lidem ze starého Mostu poskytnout důstojné bydlení. Tento postoj k velkolepým a komplexním plánům se měl postupně proměnit až v druhé polovině padesátých let.¹⁶

SKNV záležitost sice probíral, podle dostupných dokumentů se ale zdá, že nedospěl k žádnému jednoznačnému rozhodnutí. V rámci schůze zástupci SKNV a ONV přednesli přednášky s neutrálními závěry (dolovat uhlí je třeba v rámci zvyšování životní úrovně, rozhodnout o konkrétním postupu ale musí obec jako hlavní nositel plánování). Správa města i občané tak museli dál čekat v nejistotě. Místní politické autority nicméně dosud, v období tzv. stalinismu, dokázali vzdorovat mnohem mocnějším aktérům, jakým byl národní podnik Severočeské hnědouhelné doly. Bylo tomu tak zejména proto, že starý Most dosud disponoval významnými (jakkoli nekvalitními) ubytovacími kapacitami pro tisíce horníků a dalších pracujících. Představoval fungující městské centrum s dopravní infrastrukturou, potřebnými službami a kulturním zázemím.

Manažerům Severočeských uhelných dolů a celé ekonomicko-technologické lobby začalo být jasné, že pro úspěch jejich snažení (tedy dostat se k milionům tun hnědého uhlí pod starým Mostem) bude nutné přijít s propracovanější strategií. Nezbytnými kroky při tom bylo nabídnout (ve spolupráci s urbanisty a architekty) komplexní řešení problému a postupně přesvědčit zejména centrální stranické orgány o nevyhnutelnosti a přínosu celé akce. Znamenalo to získat pro projekt podporu poměrně široké palety vlivných aktérů, od expertů v různých oborech až po představitele politické moci. Vývoj československé ekonomiky, technologické možnosti i myšlenkový svět doby nicméně inženýrům a funkcionářům těžebního podniku hrály do karet. Po uplynutí další dekády, na přelomu padesátých a šedesátých let, tak již jejich ambicím nestála v cestě žádná vážnější překážka.

V polovině padesátých let, v souvislosti s destalinizací i generační výměnou, nastupují do řady podniků i na funkce v národních výborech a dalších politických grémiích noví lidé. Ústředním pojmem doby přestává být revoluce a řada politiků i expertů začíná klást důraz spíše na (ekonomický) výkon a efektivitu. Tlak na zvyšování a zefektivňování těžby surovin proto pochopitelně sílí, což se promítá i do úvah o budoucnosti starého Mostu. Okresní plánovací komise již v březnu 1954 rozdělila město na dvě části, jejichž další osudy měly být zcela odlišné. Komise tou dobou již počítala s tím, že „staré město

¹⁶ Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice, f. 668 (SKNV), kart. 598, inv. č. 123, Důvodová zpráva o uvolnění uhelné substance v ochranném piliří města Mostu, o výstavbě nového Mostu a dalších náhradních investic, s. 13-14.